

УДК [159.923.2:340.143-057.36](477)

І. В. ЖДАНОВА,

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології і психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ;*

І. В. ЛАСТОВЕЦЬ,

*кандидат психологічних наук,
начальник факультету кримінальної міліції
Національної академії внутрішніх справ*

РЕФЛЕКСИВНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА УМОВА ГАРМОНІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ КУРСАНТА ВНЗ МВС

Розкрито поняття «гармонійний» та «дисгармонійний розвиток», «гармонізація», «рефлексія». Визначено психологічні умови гармонізації особистісного розвитку курсантів ВНЗ МВС, якими стали мотивація до гармонійного розвитку, суб'єктність особистості, рефлексивність особистості курсанта. Розкрито сутність і психологічний зміст рефлексивності як психологічної умови гармонізації особистісного розвитку курсанта ВНЗ МВС.

Ключові слова: *гармонійний розвиток, психологічні умови гармонізації, гармонійна особистість, курсант вищого навчального закладу, рефлексивність.*

Zhdanova, I.V. and Lastovets. I.V. (2015), "Reflexivity as a psychological condition to harmonize personal development of a cadet of a higher educational establishment within the Ministry of Internal Affairs" ["Refleksyvnist yak psykhologichna umova harmonizatsii osobystisnoho rozvytku kursanta VNZ MVS"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 96–101.

Постановка проблеми. Соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються у країні, якісно змінюють систему відомчої освіти, ставлять нові завдання у підготовці кваліфікованих кадрів для органів і підрозділів МВС України, спричиняють пошук принципово нових напрямів оптимізації навчання і ви-

ховання міліцейських кадрів, цілеспрямованої професійної підготовки на новому, більш високому рівні. Сучасна парадигма вищої школи спрямована на підготовку не тільки фахівця, висококомпетентного професіонала, але й духовно розвиненої, гармонійної, особистісно зрілої, соціально компетентної особистості.

В цьому контексті проблема гармонізації особистісного розвитку курсантів вищих навчальних закладів на сьогодні виходить на пріоритетне місце серед інших проблем оптимізації навчально-виховного процесу і професійної підготовки майбутніх працівників органів внутрішніх справ.

Питання особистості майбутнього правоохоронця з точки зору його професійного та особистісного розвитку в умовах ВНЗ МВС України висвітлено у працях О. М. Бандурки, Л. М. Балабанової, В. І. Барка, С. П. Бочарової, І. В. Воробйової, С. М. Гусарова, І. В. Жданової, О. В. Землянської, О. О. Євдокімової, С. В. Ковальчишиної, С. О. Ларіонова, Ф. В. Мальчинського, П. В. Макаренка, Я. В. Мацегори, Н. Е. Мілорадової, Л. І. Мороз, Г. В. Попової, О. М. Цильмак, Х. Г. Яворської, С. І. Яковенка та інших. Майже всі автори, доказуючи наявність певних психологічних особливостей і труднощів особистісно-професійного розвитку курсантів, указують на необхідність цілеспрямованого впливу на цей процес. Мова йде про «оптимізацію», «підвищення ефективності», «психологічну підтримку», «профілактику негативних явищ» такого розвитку. Однак практично відсутні праці, в яких би предметом дослідження став процес гармонізації особистісного розвитку курсантів ВНЗ МВС України, зокрема його психологічні умови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На підставі аналізу наукових джерел визначено, що гармонійний розвиток особистості у психологічній науці частіш за все визначається через дефініції «збалансований», «узгоджений» і розуміється у певних аспектах: як збалансований розвиток основних сфер особистості (М. Й. Варій, І. Л. Єфімов); як вищий рівень інтегрованості особистості (А. А. Мілте, Л. М. Мітіна); як узгодженість внутрішньої структури особистості (Б. І. Додонов, Л. І. Божович).

Про дисгармонійний розвиток особистості говорять, коли деякі риси характеру занадто посилені, що призводить до вибіркової вразливості окремих психогенних впливів (акцентуації характеру), або коли наслідком дисгармонії стає соціально-психологічна дезадаптація людини (розлади особистості); про дисгармонійність свідчить і наявність у людини виражених внутрішніх конфліктів, різноспрямованих мотиваційних тенденцій (О. І. Захаров, А. Є. Личко, В. В. Лебединський, Л. С. Співаковська, К. Хорні) [1]. Водночас більшість науковців єдині в думці, що як розвиток особистості, так і його гармонізація проходять через певні про-

тиріччя, нормативні кризи, які є його рушійними силами (Л. С. Виготський, О. М. Леонт'єв, А. А. Мілте, О. І. Мотков, С. Л. Рубінштейн) [2].

Узагальнюючи наукові доробки з проблеми гармонізації, можна констатувати, що метою гармонізації особистісного розвитку є гармонійність особистості, а саму гармонізацію можна розглядати і як процес і як метод досягнення гармонії (Т. Ф. Єфремов, Г. К. Зелінська, І. Г. Іванова).

Особистісний розвиток курсанта в умовах навчання у ВНЗ МВС України відбувається у специфічній «соціальній ситуації розвитку», яка пов'язана не лише із отриманням загальних і спеціальних професійних знань та умінь, а й із формуванням особистісних якостей, необхідних для ефективного виконання завдань службової діяльності [3]. Серед специфічних для ВНЗ МВС особливостей науковці найчастіше виділяють жорстку регламентацію розпорядку дня; поєднання навчання курсантів з виконанням службових обов'язків; підпорядкування і субординацію; перевагу групових видів діяльності та ін. [4]. Це дає підстави для твердження, що і процес гармонізації особистісного розвитку курсантів вищих навчальних закладів МВС буде мати свої специфічні особливості, в тому числі в аспекті психологічних умов такої гармонізації.

Мета статті – розкрити сутність рефлексивності як психологічної умови гармонізації особистісного розвитку курсанта ВНЗ МВС.

Під гармонізацією ми розуміємо збалансований, комплексний психолого-педагогічний вплив на особистість людини, спрямований на розвиток гармонійної особистості. А психологічні умови гармонізації – це такі внутрішні психологічні умови, що актуалізують процес розвитку і саморозвитку особистості, наслідком чого стає її гармонійність.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяло участь 208 курсантів першого–четвертого курсів Національної академії внутрішніх справ віком від 17 до 25 років. Вибір психодіагностичних методик проведено на підставі узагальнення існуючих у психологічній науці підходів до структури особистості (О. Г. Ковальов) та її гармонії (О. І. Мотков), зокрема: 1) мотиваційно-потребова сфера особистості вивчалася за допомогою опитувальників «Мотивація професійної діяльності» К. Замфір у модифікації А. Реана, «Ставлення до здоров'я» Р. А. Березовської, «Самоактуалізаційний тест» в адаптації Ю. Е. Альошиної та ін., 2) емоційно-вольова сфера оцінювалася

шляхом використання опитувальників «Діагностика домінуючого настрою» Л. В. Кулікова, «Стиль саморегуляції поведінки–98» В. І. Моросанової, «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» С. Нормана та ін. в адаптації Т. А. Крюкової, «Визначення індивідуальних копінг-стратегій» Е. Хайма; 3) особливості особистості вивчалися за допомогою 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла, форма С; 4) особистісна зрілість – за допомогою опитувальників «Особистісна зрілість» Ю. З. Гільбуха та «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера в адаптації Є. Ф. Бажина та ін.; 5) гармонійність особистості оцінювалася за допомогою методики «Особистісна біографія» О. І. Моткова та авторської анкети.

Для визначення психологічних умов гармонізації особистісного розвитку курсанта ВНЗ МВС нами було проведено дві статистичні процедури: перша – це кореляційний аналіз всіх показників особистості, отриманих за допомогою вищевказаних психодіагностичних методик з показником гармонійності особистості за методикою О. І. Моткова. Друга процедура – це факторний аналіз тих показників особистості, за якими виявлено значущі позитивні кореляційні зв'язки. В результаті було виділено три психологічні фактори з максимальними показниками значущості: мотивація до гармонійного розвитку (інформативність 20,32 %), суб'єктність особистості (інформативність 18,21 %) і рефлексивність особистості (інформативність 14,36 %). Кожен з цих факторів є комплексним, має свій психологічний зміст і прямо пропорційно пов'язаний з гармонійністю особистості курсанта. Це дозволило нам вважати мотивацію до гармонійного розвитку, суб'єктність і рефлексивність особистості психологічними умовами гармонізації особистісного розвитку курсантів ВНЗ МВС. Тобто за наявності в структурі особистості курсантів означених психологічних характеристик вірогідність їх гармонійного розвитку значно підвищується [4]. Слід зазначити, що кожна з цих умов окремо виступає як необхідна, але недостатня умова. А їх сукупність з високим рівнем ймовірності забезпечує процес гармонізації особистісного розвитку курсантів.

Фактор «рефлексивність» включає такі особистісні якості: сенситивність до себе, саморозуміння (0,722), аутосимпатія (0,710), позитивне самовідношення (0,683), емоційна врівноваженість, розсудливість (0,635), здатність до психологічної близькості з іншими людьми (0,618), контактність (0,607), інтернальність у

сфері міжособистісних відносин (0,576), витонченість, прозорливість – фактор N+ (0,535). Проаналізуємо психологічні компоненти цього фактора.

Саморозуміння має найвище факторне навантаження (0,722) і відбиває здатність людини усвідомлювати свої потреби і почуття, відчувати й аналізувати їх. Самосприйняття (аутосимпатія) також має досить високе факторне навантаження (0,710) й відбиває сприйняття людиною себе такою, якою вона є, незалежно від оцінки своїх достоїнств і недоліків, можливо, і в супереч останнім. Ці компоненти рефлексивності визначаються за допомогою самоактуалізаційного тесту. Позитивне самовідношення (0,683) свідчить про впевненість у своїх можливостях, задоволеність своїм характером, темпераментом, здібностями, знаннями, вміннями, навичками; адекватну самооцінку, високу вимогливість до себе, відсутність самовдоволення поза мірою, повагу до інших людей. Емоційна врівноваженість, розсудливість (0,635) є протилежною якістю імпульсивності й відбиває вміння людини стримувати свої емоції, керувати ними, регулювати свою поведінку в конфліктних ситуаціях. Здатність до психологічної близькості з іншими людьми (0,618) свідчить про доброзичливість до людей, емпатію, вміння слухати, розбиратися в емоційних станах, бажаннях, причинах поведінки інших людей, потребу в духовній близькості з іншими. Останні два психологічні компоненти отримані за допомогою методики дослідження особистісної зрілості Ю. Гільбуха. Контактність, яка має факторне навантаження 0,607, відбиває здатність до швидкого встановлення і підтримання міжособистісних контактів з людьми, керування ними, до суб'єкт-суб'єктного спілкування. Інтернальність у сфері міжособистісних відносин (0,576) свідчить про те, що людина вважає себе у змозі контролювати свої формальні і неформальні відносини з іншими людьми, викликати до себе повагу і симпатію, бере на себе відповідальність за ефективність комунікативного процесу та міжособистісних відносин. Витонченість, прозорливість – фактор N+ за Р. Кеттеллом (0,535) свідчить про вишукану витонченість людини, її естетичну розбірливість, розуміння себе та інших, вміння прогнозувати можливі вчинки інших людей.

Обґрунтовуючи фактор «рефлексивності», зокрема його назву і психологічну сутність, не можна не зупинитися на короткому психологічному аналізі проблеми рефлексії у психології. Зокрема, А. В. Карпов вказує на одинадцять

базових напрямків дослідження цього феномена, починаючи від діяльнісного напрямку (Л. С. Виготський, О. М. Леонт'єв) та дослідження рефлексії в контексті проблематики психології мислення (В. В. Давидов, Ю. Н. Кулюткін та ін.) і закінчуючи особистісним напрямком, де рефлексивне знання розуміється як результат осмислення власної життєдіяльності (Ф. Є. Василюк, М. Р. Гінзбург та ін.), дослідженнями рефлексії як фундаментального механізму самопізнання і саморозуміння (В. В. Знаков).

Поняття рефлексії (від лат. *reflexio* – звернення назад) уперше виникло у філософії Нового часу і означало внутрішнє звернення на самого себе. Сучасне тлумачення цього поняття є ширшим і відбиває, з одного боку, процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів, що припускає спрямованість уваги на діяльність власної душі, достатню зрілість суб'єкта; а з іншого боку, це механізм взаєморозуміння, усвідомлення діючим індивідом того, як він сприймається партнером по спілкуванню [5].

У своїх роботах, присвячених проблемі рефлексії, І. М. Зинік підкреслює, що рефлексія – це діяльність людини, спрямована на осмислення власних дій, станів, почуттів, переживань, їх аналіз і формулювання відповідних висновків. Для того, щоб людина могла зрозуміти себе, контролювати і регулювати свої дії, розвивати свій внутрішній світ, вона повинна оволодіти рефлексією. Рефлексія включає самоспостереження та самоаналіз і є основним шляхом отримання нових знань. Знання про самого себе та інших не приходять ззовні, а тільки через постійну рефлексію того, що з тобою відбувається щохвилини, «тут і тепер» [6].

Згідно з А. В. Карпови рефлексія є такою синтетичною психічною реальністю, яка є лише у людини та яка може виступати (і реально виступає) і як психічний процес, і як психічна властивість, і як психічний стан одночасно, але не зводиться до жодного з них. Аспект рефлексії як психічної властивості автор пропонує називати рефлексивністю. Остання забезпечує здатність людини відділити в уявленні себе, своє «Я» від життєвого оточення, зробити свій внутрішній світ, свою суб'єктність предметом осмислення, і головне – предметом практичного перетворення [7]. Отримані у нашому дослідженні дані факторизації свідчать, що рефлексивність є комплексною, багатомірною психічною властивістю особистості.

Ще одним критерієм класифікації рефлексії є її спрямованість. За спрямованістю А. В. Карпов виділяє два типи рефлексії, які умовно позначає як інтра- та інтерпсихічна рефлексія. Перша співвідноситься з рефлексивністю як здатністю до самосприйняття змісту своєї власної психіки і його аналізу, друга – зі здатністю до розуміння психіки інших людей, що включає в себе механізми проєкції, ідентифікації, емпатії [7]. У цьому контексті можна помітити, що визначена нами структура рефлексивності включає в себе обидва напрямки. Так, саморозуміння, аутоемпатія, позитивне самовідношення належать до інтрапсихічного типу рефлексії, а здатність до психологічної близькості з іншими людьми, контактність, інтернальність у міжособистісних відносинах – до інтерпсихічної рефлексії. А такі якості, як емоційна врівноваженість, розсудливість, витонченість, прозорливість можуть виявлятися як на інтра-, так і на інтерпсихічному рівнях рефлексії.

Аналізуючи отримані дані співвідносно концепції І. Н. Семенова та С. Ю. Степанова, які розрізняють чотири типи рефлексії (кооперативну, комунікативну, особистісну та інтелектуальну) можна вказати на наявність у виділеному нами факторі «рефлексивність» психологічних ознак як мінімум двох видів рефлексії – комунікативної та особистісної. Комунікативна рефлексія є основою для продуктивного міжособистісного спілкування, особистісна рефлексія дозволяє зрозуміти свій внутрішній світ [8].

Зокрема, Д. О. Леонт'єв, аналізуючи проблему рефлексії, вказує на те, що здатність до рефлексії є однією з ключових передумов переходу від режиму детермінованості до режиму самодетермінації. Науковець підкреслює, що буття визначає нерозвинену свідомість, однак розвинена свідомість може почати зі свого боку визначати буття. Таку позитивну розвиваючу роль відіграє системна рефлексія, яка пов'язана із самодисциплінованістю і поглядом на себе збоку і яка дозволяє водночас охопити полюс суб'єкта і полюс об'єкта. На відміну від системної рефлексії квазірефлексія (спрямована на об'єкт, що не має відношення до актуальної життєвої ситуації) та інтроспекція (самокопання, зосередженість на власних переживаннях) відіграють в житті особистості не зовсім адаптивну роль [7].

Слід зазначити, що у підходах А. В. Карпова, О. С. Шарова рефлексія розглядається як найважливіша регулятивна складова особистості, що дозволяє їй свідомо вибудовувати свою

життєдіяльність [9; 10]. А згідно з І. В. Дубровіною, оволодіння рефлексією є одним із критеріїв психологічного здоров'я особистості [7].

Таким чином, психологічне наповнення виділеного нами фактора дійсно відбиває таке психологічне явище, як рефлексивність.

Можна помітити, що інформативність фактора «рефлексивність» є найменшою (14,36 %) серед визначених нами інших психологічних умов гармонізації особистісного розвитку курсантів, зокрема таких, як «мотивація до гармонійного розвитку» (інформативність 20,32 %) та «суб'єктність особистості» (інформативність 18,21 %). Факторне навантаження психологічних компонентів рефлексивності також є менш вираженим: максимальне 0,722 (само розуміння) проти максимального 0,898 для фактора мотивації і 0,922 для фактора суб'єктності. Тобто мотивація до гармонійного розвитку і суб'єктність особистості є більш «сильними» психологічними умовами гармонізації, ніж рефлексивність. Однак, на нашу думку, означені психологічні умови є дієвими саме у комплексі; доповнюючи одна одну, вони суттєво підвищують вірогідність гармонійного розвитку особистості курсанта ВНЗ МВС.

Слід також зазначити, що ці системні психологічні властивості особистості є ключовими для переходу від розвитку до саморозвитку особистості, що в юнацькому віці є важливим

психологічним новоутворюванням. Услід за К. Роджерсом ми можемо констатувати, що коли є необхідні умови, то в людини актуалізується процес саморозвитку, природним наслідком якого будуть зміни у напрямі її особистісної зрілості, самоактуалізації, самореалізації, гармонізації [12].

На підставі отриманих результатів було розроблено практичні рекомендації з гармонізації особистісного розвитку курсантів ВНЗ МВС України, сутність яких полягає в актуалізації психологічних умов гармонізації. Актуалізація рефлексивності як психологічної умови гармонізації припускає розвиток у курсантів позитивної Я-концепції, саморозуміння, самосприйняття, соціально-психологічних механізмів розуміння інших людей.

Висновки. Результати проведеного дослідження показали, що рефлексивність особистості в сукупності з мотивацією до гармонійного розвитку та суб'єктністю є психологічними умовами гармонізації особистісного розвитку курсантів відомчих вищих навчальних закладів МВС України. Перспективою подальшої роботи є визначення психологічних засобів гармонізації особистісного розвитку курсанта, розробка комплексної програми та критеріїв оцінки ефективності гармонізації особистісного розвитку курсанта вищого навчального закладу МВС України.

Список використаних джерел

1. Степаненко Л. В. Проблема гармонійного та дисгармонійного розвитку особистості в психолого-педагогічній літературі / Л. В. Степаненко // Вісник Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Психологія. – 2002. – Вип. 8. – С. 175–179.
2. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – Київ : ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
3. Ластовець І. В. Основні напрямки психологічного супроводження навчально-виховного процесу у навчальних закладах МВС України / І. В. Ластовець // Актуальні напрями сучасної практичної психології і психотерапії : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 1 груд. 2012 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Навч.-наук. ін-т права та мас. комунікацій. – Харків : ХНУВС, 2012. – С. 58–61.
4. Жданова И. В. Особенности личностного развития курсантов МВД и психологические условия его гармонизации / И. В. Жданова, И. В. Ластовець // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2014. – № 3 (58). – С. 20–22.
5. Современный психологический словарь : учеб. пособие для студентов вузов / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 490 с.
6. Зиник И. Н. Психологический тренинг как средство развития рефлексивности [Електронний ресурс] / И. Н. Зиник. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/13_NPT_2008/Psihologia/31352.doc.htm.
7. Леонтьев Д. А. Феномен рефлексии в контексте проблемы саморегуляции / Леонтьев Д. А., Аверина А. Ж. // Психологические исследования. – 2011. – № 2 (16) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psystudy.com/index.php/num/2011n2-16/463-leontiev-averina16.html>.
8. Степанов С. Ю. Психология рефлексии: проблемы исследования / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–40.
9. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24, № 5. – С. 45–57.
10. Шаров А. С. Онтология рефлексии: природа, функции и механизмы / А. С. Шаров // Рефлексивные процессы и управление. – 2005. – Т. 5, № 1. – С. 71–92.

11. Дубровина И. В. Психическое и психологическое здоровье в контексте психологической культуры личности / И. В. Дубровина // Вестник практической психологии образования. – 2009. – № 3. – С. 17–21.

12. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс. – М. : Прогресс ; Универс, 1994. – 480 с.

Надійшла до редколегії 25.05.2015

**ЖДАНОВА И. В., ЛАСТОВЕЦ И. В. РЕФЛЕКСИВНОСТЬ
КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ УСЛОВИЕ ГАРМОНИЗАЦИИ ЛИЧНОСТНОГО
РАЗВИТИЯ КУРСАНТА ВУЗА МВД**

Раскрыты понятия «гармоничное» и «дисгармоничное развитие», «гармонизация», «рефлексия». Определены психологические условия гармонизации личностного развития курсантов вузов МВД, которыми стали мотивация к гармоничному развитию, субъектность личности, рефлексивность личности курсанта. Раскрыты сущность и психологическое содержание рефлексивности как условия психологической гармонизации личностного развития курсанта вузов МВД.

Ключевые слова: *гармоничное развитие, психологические условия гармонизации, гармоничная личность, курсант высшего учебного заведения, рефлексивность.*

**ZHDANOVA I. V., LASTOVETS I. V. REFLEXIVITY AS A PSYCHOLOGICAL
CONDITION TO HARMONIZE PERSONAL DEVELOPMENT OF A CADET
OF A HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT WITHIN THE MINISTRY
OF INTERNAL AFFAIRS**

The article is devoted to the psychological analysis of reflexivity as psychological condition to harmonize personal development of a cadet of a higher educational establishment of the Ministry of Internal Affairs (hereinafter – Universities of the MIA). Based on the analysis of scientific psychological literature the essence of the concepts «harmonic» and «disharmonious development», «harmonization» are revealed; specific features of the social situation of the future law enforcement officer's personal development in terms of departmental University are determined. The necessity to harmonize the personal development of cadets of the Universities of the MIA and the scientific search of psychological conditions are grounded.

By the assistance of correlation and factor analysis the authors identify psychological conditions to harmonize personal development of cadets of the Universities of the MIA, which are motivation to the harmonious development, individual's subjectivity, personality's reflexivity.

Based on modern psychological research the authors reveal the content of the concept «reflection»; define and ground psychological essence of reflexivity as psychological condition to harmonize personal development of a cadet of the Universities of the MIA. It is shown that reflexivity of cadets of the Universities of the MIA consists of sensitivity to the «I», self-understanding, autosympathy, positive attitude towards themselves, emotional balance and prudence, ability for psychological proximity to people, internality in the sphere of interpersonal relations, insight.

Based on the obtained results the authors have elaborated practical recommendations to harmonize personal development of cadets of the Universities of the MIA, the essence of which is the actualization of psychological conditions for the harmonious development of cadets. Actualization of reflexivity as a psychological condition of harmonization involves the development of positive self-concept, self-understanding, self-acceptance, socio-psychological mechanisms of understanding the others among cadets.

Keywords: *harmonious development, psychological conditions of harmonization, harmonious personality, cadets of a higher educational establishment, reflexivity.*